Thomas Asbridge

MOARTEA NEAGRĂ

O istorie globală

Traducere din limba engleză de Ioana Aneci

POLIROM
2026

Cuprins

Personajele 9
Lista ilustrațiilor 13
Hărți 15

Introducere 19

Partea I

FAȚĂ ÎN FAȚĂ CU O APOCALIPSĂ

1. De la focar la pandemie 33
2. Anul lacrimilor 55
3. Domnia regelui Moarte 76
4. În toate cele patru zări 96

Partea a II-a

O LUME RĂSCOLITĂ

5. Între colaps și supraviețuire 119
6. Răspunsul la calamitate 147

Partea a III-a

TOTUL DESPRE MOARTEA NEAGRĂ

7. Medicina medievală și Moartea Neagră 177
8. Descifrarea Morții Negre 202

Partea a IV-a

UMBRA LUNGĂ A CIUMEI

9. Balanța de putere 237
10. Contestarea credinței 264
11. Cultura morții 284

Concluzie. Învățămintele epocii ciumei 303

Mulțumiri 313
Note 315
Index 361

Introducere

În 1347, un grup de negustori genovezi au fost aproape să-şi piardă viaţa, la 1.000 de mile de casă. De peste doi ani, factoria lor izolată de la Caffa – un port la Marea Neagră din Peninsula Crimeea – era sub asediu. Marele han Djanibek le încercuise zidurile cu o oaste de mongoli şi turci înarmaţi până-n dinţi, hotărâţi să nimicească această colonie nerușinată. Atacul lui a stârnit atâta panică, încât, în Europa, papa a căutat să lanseze o nouă cruciadă ca să salveze Caffa, dar nu prea s-au găsit doritori care să sară în ajutorul acestui avanpost asediat, aflat tocmai la capătul lumii creştine apusene. Fortificaţiile portului rezistaseră luni de-a rândul, dar pentru cei din interiorul zidurilor, în faţa unui asemenea duşman, înfrângerea trebuie să fi părut inevitabilă.

Apoi, pe neaşteptate, a apărut o rază de speranţă. Au început să umble zvonuri că o molimă ciudată şi nemiloasă secera oştirea lui Djanibek, chinuindu-i pe unii cu umflături şi tumori groteşti, iar pe alţii făcându-i să tuşească cu şiroaie de sânge. Asediatorii mureau cu miile şi încă mai mulţi dădeau bir cu fugiţii. Atacul hanului şi-a pierdut din vigoare când campania lui a început să şchioapete. Se părea că genovezii vor scăpa cu viaţă. Dar Djanibek mai avea de dat un ultim atac teribil. Cât a durat asediul, puternicele sale maşini de război bombardaseră zidurile Caffei cu bolovani. Acum a poruncit ca pe post de proiectile să fie folosite cadavrele, catapultându-le în port – ca să-şi împrăştie acolo miasmele îngrozitoare.

Un contemporan scria: „Părea că [peste Caffa ploua cu] munţi de leşuri şi creştinii n-aveau unde să se ascundă ori să fugă din calea lor, deşi aruncau în mare cât de multe apucau". Curând „leşurile care putrezeau au spurcat aerul şi au otrăvit proviziile de apă [şi] nimeni nu ştia şi nu putea afla scăpare" de boala mortală care se dezlănţuia în port. Văzând asemenea grozăvie, o ceată de marinari genovezi au găsit o corabie şi au fugit ca să-şi scape pielea. Lăsând în urma lor scenele cataclismice de la Caffa, s-au îndreptat spre casă, unde aveau să fie în siguranţă, fără să ştie că aduceau moartea cu ei.

Povestea asediului Caffei şi a urmărilor sale teribile a fost consemnată de un bătrân avocat italian din Piacenza, Gabriele de' Mussis, care a fost martor la prima fază devastatoare a ceea ce istoria numeşte astăzi Moartea Neagră[1]. *Historia de Morbo* (*Istoria bolii*) a lui Gabriele descria cum cei care au scăpat de la Caffa au adus cu ei la Genova şi în alte porturi italiene o „boală otrăvitoare":

> Când au ajuns marinarii prin părţile acestea şi s-au amestecat cu oamenii de aici, parcă au adus cu ei spirite rele: fiecare oraş, fiecare aşezare, fiecare loc au fost otrăvite de molima pestilenţială, iar locuitorii lor, bărbaţi şi femei deopotrivă, s-au prăpădit cât ai clipi. Iar când cineva lua boala, îşi otrăvea toată familia chiar dacă acela îşi dădea duhul, aşa încât cei care se pregăteau să-i îngroape trupul cădeau seceraţi la fel ca dânsul.

Gabriele deplângea faptul că „moartea crâncenă, moartea crudă... dezbină părinţi, desparte soţi, ia copii unul de lângă altul, separă fraţi şi surori" şi considera că acesta este un act

apocaliptic de pedeapsă divină pentru păcatele fără număr ale omenirii. Şi-l închipuia pe Dumnezeu declarându-şi intenţia de a „lăsa săgeţile ascuţite ale morţii neaşteptate să se înstăpânească în lume... de a-i lăsa pe cei nevinovaţi să piară laolaltă cu cei vinovaţi [căci] mă voi răzbuna sălbatic pe dânşii [şi] îi voi şterge de pe faţa pământului”[2].

În acelaşi timp, de cealaltă parte a Mării Mediterane, faimosul poet şi geograf sirian Abu Hafs Umar Ibn al-Wardi a scris o mărturie despre un „atac asupra omenimii” dat de ceea ce el numea *al-waba* („molima”). A descris cum a lovit Moartea Neagră lumea musulmană în 1348, după ce se răspândise din China şi India, prin ţinutul uzbecilor, până în Crimeea şi mai departe, în Egipt. Şi Ibn al-Wardi a interpretat suferinţa la care a fost martor tot ca pe o pedeapsă de la Dumnezeu şi ca pe una dintre molimele despre care a prezis profetul Mahomed că îi va chinui pe necredincioşi, dar a afirmat că pentru musulmanii adevăraţi moartea ar trebui privită ca „martiriu şi răsplată”.

A notat că la Damasc „molima stătea ca un rege pe tron... ucigând pe puţin 1.000 de oameni pe zi şi secerând gloatele”, iar la Alep a văzut cu ochii lui cum molima „a biruit”, băgând „în mormânt familii întregi după numai două sau trei nopţi”. S-au încercat diverse leacuri, de la ungerea trupului cu lut armenesc până la purtarea unor inele cu rubine şi adăugarea „la bucatele de zi cu zi a unor lucruri precum cepe, oţet şi sardine”, dar fără niciun efect. Spre sfârşitul tratatului său, Ibn al-Wardi afirma că „molima asta i-a luat pradă pe toţi oamenii şi e cât pe ce să-şi abată nimicirea cea de pe urmă. Nimic nu te mai apără azi de ea decât numai mila Lui, lăudat fie Domnul”. În mai puţin de un an, şi poetul însuşi a fost răpus de Moartea Neagră[3].

În 1348, până la sfârşitul verii, boala a înaintat inexorabil până pe ţărmurile Angliei. Aici, un cleric din abaţia Osney din Oxfordshire pe nume Geoffrey le Baker i-a consemnat efectele îngrozitoare, observând cum a lovit mai întâi în sud-vest, apoi s-a răspândit în Gloucester, Oxford, Londra şi mai departe, astfel încât a „dat iama” în toată Anglia şi „a pustiit satele de oameni”. Geoffrey afirma că în perioada aceea:

> Nu prea mai îndrăznea nimeni să aibă de-a face cu cei bolnavi. Fugeau de lucrurile rămase de la morţi, care erau cândva de preţ, dar acum erau otravă pentru sănătate. Oameni care azi erau voioşi mâine erau găsiţi fără suflare. Unii erau chinuiţi de buboaie care se spărgeau deodată în diferite locuri de pe trup... Alte victime aveau pe piele nişte bubuliţe negre [şi de acestea] nu prea scăpa nimeni viu şi nevătămat[4].

Aceşti autori – Gabriele de' Mussis, Ibn al-Wardi şi Geoffrey le Baker – au prezentat cu detalii cutremurătoare începuturile Morţii Negre la mijlocul secolului al XIV-lea. Dar toţi trei erau şi ei morţi în mai puţin de zece ani. Aşa că niciunul dintre ei nu a mai apucat să fie martor la forţa distrugătoare fără egal din ultima fază a acestui flagel – cea mai nimicitoare calamitate naturală din istoria omenirii. În faza sa cea mai intensă, între 1347 şi 1353, Moartea Neagră a ucis aproximativ 100 de milioane de oameni sau cam jumătate din populaţia zonelor afectate, iar apoi boala a revenit decenii, chiar secole la rând, în ceea ce s-a numit a doua pandemie de ciumă. Acesta a fost incontestabil unul dintre episoadele definitorii din istoria speciei noastre şi un punct de răscruce în evoluţia civilizaţiei umane – un eveniment care a produs transformări extraordinare şi fără îndoială a deschis drumul către modernitate. Cele trei relatări au dezvăluit totuşi un aspect esenţial care este mult prea adesea marginalizat în studii despre Moartea Neagră: această molimă teribilă nu a fost doar sau în primul rând un fenomen european, ci mai degrabă o catastrofă care a afectat aproape în întregime lumea medievală.

O NOUĂ ISTORIE GLOBALĂ

În această carte, analizez istoria Morții Negre și a consecințelor sale, urmărind cursul pandemiei de la prima sa apariție la mijlocul secolului al XIV-lea până la sfârșitul secolului al XV-lea. Examinez reacțiile oamenilor la declanșarea bolii și incidența mortalității bruște în masă, fără precedent, analizând totodată cum și de ce au remodelat aceste evenimente Evul Mediu, afectând aproape fiecare aspect al vieții medievale, de la structura societății și atitudinile față de religie la modul în care se făcea comerț și balanța puterii politice. Cartea are la bază opt ani de cercetare istorică – inclusiv analiza a mii de documente și mărturii contemporane – și ține cont și de cele mai recente lucrări academice și descoperiri științifice.

În ultimul secol s-au publicat sute de cărți și articole despre evoluția, natura și impactul pandemiei. Și totuși, majoritatea studiilor tind să se axeze pe anumite ținuturi sau regiuni, iar cele care adoptă o perspectivă mai largă în general tratează subiectul dintr-un punct de vedere medical – căutând să explice patologia și epidemiologia bolii (adică felul cum le-a afectat pe victime și mijloacele prin care s-a răspândit) – ori adoptă o perspectivă demografică, încercând să determine numărul deceselor pe care le-a cauzat[5]. Acestea sunt fără îndoială întrebări importante și vor fi abordate aici la momentul potrivit, dar volumul de față folosește o gamă de abordări distincte în speranța de a arunca o lumină nouă asupra acestui cataclism epocal.

Experiența umană

Pentru mulți, secolul al XIV-lea a fost o perioadă cumplită, marcată de nenorociri. Schimbări climatice au inaugurat așa-numita „Mică eră glaciară", aducând în locul relativei fecundități a Evului Mediu clasic recolte proaste și intervale de foamete[6]. Societatea era devastată și de conflicte militare – de la declanșarea Războiului de 100 de Ani în Europa Apuseană la rivalitatea dinastică înverșunată observată în Asia, Orientul Mijlociu și nordul Africii. Dar apariția Morții Negre a marcat etapa cea mai întunecată a acestei perioade deja extrem de tulburi. În cea mai mare parte a lumii cunoscute, indiferent dacă erai rege sau prințesă, negustor sau nevoiaș, să fii în viață în timpul pandemiei a însemnat să te confrunți cu teama, angoasa și suferința la o scară aproape de neînchipuit.

Cu toate acestea, puțini istorici care au scris despre subiect au căutat să arate cât de cât limpede cum era să trăiești și să mori în epoca Morții Negre. În parte, deoarece majoritatea specialiștilor preferă să adopte o perspectivă detașată când analizează subiecte precum rata mortalității și transmiterea bolii, așa încât nu prea încearcă să reconstituie viața indivizilor și grupurilor care au fost martore la această pandemie. Explorând o serie de studii de caz reprezentative (sau ceea ce s-ar putea numi microistorii), cartea de față își propune, cu precădere, să dezvăluie experiența umană a Morții Negre și a consecințelor sale în locuri precum Cairo și Constantinopol, Spania maură și Anglia Plantageneților – de la oroare abjectă și disperare haotică la compasiune, supraviețuire dârză și reînnoire – punând cap la cap experiențele bărbaților, femeilor și copiilor care au îndurat această catastrofă, de la monarhi aflați la domnie până la țărani care lucrau pământul. Pe parcurs, vom descoperi și că trei dintre cei mai celebri autori ai lumii din Evul Mediu târziu au fost

martori direcţi ai molimei, fiind marcaţi de ravagiile ei: poetul italian Petrarca; scriitorul englez Geoffrey Chaucer; şi respectatul istoric nord-african Ibn Khaldūn.

De asemenea, acest volum caută să anuleze ceea ce poate fi considerat un viciu metodologic fundamental al istoriilor generale anterioare ale Morţii Negre. Până în prezent, aproape toate studiile care descriu evoluţia pandemiei din anii 1340 încep cu o analiză modernă a naturii biologice a bolii – inclusiv formele de transmitere, simptomele şi efectele sale – şi această diagnoză ştiinţifică considerată sigură este de regulă folosită ca instrument pentru evaluarea şi chestionarea dovezilor medievale. Totuşi, cum vom vedea, ulterior s-a demonstrat că multe dintre aceste informaţii medicale moderne erau eronate. De fapt, abia în ultimii ani o combinaţie între descoperirile arheologice şi secvenţierea ADN-ului a permis identificarea certă a bolii care a acţionat în perioada Morţii Negre, iar oamenii de ştiinţă încă fac eforturi să explice cum şi de ce s-a răspândit aceasta cu o asemenea viteză şi sălbăticie.

Orice relatare ce începe cu o diagnoză modernă ne subminează totodată posibilitatea de a aborda adecvat experienţa trăită a Morţii Negre, pentru că elimină una dintre caracteristicile-cheie ale pandemiei – capacitatea sa de a genera o confuzie febrilă, terifiată în societate. La mijlocul secolului al XIV-lea, contemporanii habar nu aveau ce este Moartea Neagră sau cum se transmite. Boala părea să lovească în moduri diferite, cu efecte fizice şi niveluri de letalitate distincte.

Un martor ocular a observat, de exemplu, că, „la începutul bolii, atât bărbaţilor, cât şi femeilor le ieşeau pe la subţiori ori pe la stinghii nişte umflături, din care unele erau cam cât un măr, altele cât ar fi un ou", adăugând că, odată ce apăreau aceste aşa-zise buboaie, oamenii mureau de obicei în trei-cinci zile, deşi unele victime se vindecau. În altă parte, alt cronicar descria totuşi cum „boala pricinuia... o fierbinţeală înlăuntru, urmată de o pornire nestăpânită de a vărsa", adăugând că în scurt timp cel atins de boală „scuipa sânge şi pierea"[7].

Deloc surprinzător, contemporanii s-au străduit să interpreteze şi să înţeleagă aceste semne diferite, întrebându-se dacă sunt atacaţi de o singură formă de molimă sau de mai multe. Erau nedumeriţi şi de felul în care se răspândea boala, unii crezând că se transmite prin apropiere sau prin atingere, alţii susţinând că este purtată de răsuflarea contaminată, de aerul otrăvit sau chiar de privire. Când lovea acest ucigaş misterios, nevăzut, semăna panică şi suspiciune. Şi mai rău, contemporanii nu aveau nicio idee când sau măcar dacă această pandemie înfiorătoare se va mai sfârşi vreodată.

Pentru a aborda dovezile medievale fără prejudecăţi, făcându-i totodată pe cititori să înţeleagă incertitudinea disperată care îi chinuia pe cei ce se confruntau cu Moartea Neagră, această carte lasă intenţionat deoparte chestiunea identificării bolii care a cauzat pandemia medievală sau a decodării naturii sale biologice până în partea a III-a – „Totul despre Moartea Neagră".

O perspectivă comparativă

Folosesc şi o abordare macroistorică, adoptând o perspectivă globală care compară şi pune faţă în faţă evoluţia şi impactul Morţii Negre în Europa creştină (sau romano-catolică) Apuseană cu evenimentele consemnate în restul lumii medievale, inclusiv în Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu musulmane, Imperiul Bizantin, Rusia, nordul Africii şi

Asia*. Această perspectivă comparativă este esențială pentru orice estimare a amplorii și semnificației reale ale pandemiei. De asemenea, ne permite să identificăm variații importante ale gravității și/sau duratei Morții Negre sau disparități în reacțiile la efectele sale devastatoare, în regiuni geografice diferite și societăți umane distincte. În trecut, istoricii au extrapolat mult prea adesea descoperirile dintr-o anumită zonă, cum ar fi Anglia sau nordul Italiei, într-un model presupus universal al evoluției și consecințelor pandemiei. Totuși, așa cum vom vedea, aceste aspecte puteau fi influențate de o întreagă serie de factori, de la tensiuni politice preexistente și doctrina religioasă până la dinamica schimburilor comerciale și a relațiilor de afaceri.

Ba chiar voi arăta că repercusiunile devastatoare ale Morții Negre au fost resimțite cel mai puternic în unele părți ale lumii musulmane, nu în Europa catolică. Regiuni apusene precum Franța, Germania și Scandinavia au fost cu siguranță afectate de pierderi îngrozitoare de vieți omenești, astfel încât, în termeni demografici, în multe locuri au trecut secole până să-și revină populațiile la normal, dar în numeroase zone ale Europei societatea s-a dovedit a fi capabilă să se remodeleze ca să facă față nesfârșitelor provocări ale acestei noi realități. În schimb, tot în această perioadă, aparent invincibilul imperiu al mamelucilor – forța islamică ce pusese pe fugă hoarda mongolilor și îi zdrobise pe cruciați – a fost îngenunchiat și în cele din urmă cotropit de turcii otomani[8]. Pe această bază, voi analiza rolul Morții Negre în orientarea evoluției Europei medievale pe calea către Renaștere și în propulsarea Apusului spre ceea ce istoricul american Kenneth Pomeranz numea „marea divergență", procesul prin care a ajuns Europa să eclipseze alte puteri ale lumii[9].

O analiză globală a Morții Negre scoate de asemenea la lumină dârzenia și reziliența extraordinare și uneori aproape de neînțeles ale celor care au avut de suferit în această epocă de urgie. Este adevărat, bineînțeles, că istoria pandemiei medievale dezvăluită în paginile care urmează este adesea impregnată de niveluri aproape apocaliptice de oroare coșmarescă. Totuși, povestea Morții Negre cu care ne vom întâlni este și una presărată cu nenumărate exemple de dăruire altruistă, curaj excepțional și rezistență dârză și una în care omenirea și-a afirmat capacitatea de adaptare și renaștere.

DE CE MOARTEA NEAGRĂ?

Chiar lăsând laoparte scara monumentală și impactul istoric profund ale Morții Negre, tot există motive întemeiate pentru a explora acest episod notoriu. Două revoluții tehnologice – una medievală, cealaltă modernă – înseamnă că suntem neobișnuit de bine informați cu privire la această calamitate naturală petrecută demult. Dacă pandemia ar fi lovit mai devreme, acum am fi știut cu mult mai puțin, deoarece izvoarele scrise contemporane care s-ar fi păstrat s-ar fi limitat probabil la câteva cronici și (dacă aveam noroc) o mână de registre administrative oficiale. Pe baza acestui material, ar fi posibil de reconstituit o

---

* Abordarea adoptată aici este „globală" din perspectivă medievală – adică descrie evenimente din toată „Lumea Veche" a Eurasiei și Africii, dar nu acoperă încă „nedescoperitele" Americi și Oceania, care, din datele pe care le deținem, au rămas neatinse de Moartea Neagră în Evul Mediu.

istorie a Morții Negre care să prezinte elita conducătoare a lumii medievale (formată aproape exclusiv din bărbați), de la regi și sultani la câțiva nobili și emiri de frunte – ceea ce astăzi am putea numi cei mai bogați 1% –, dar restul societății ne-ar rămâne în mare parte ascunsă.

Așa cum s-au întâmplat lucrurile, adoptarea pe scară tot mai largă a hârtiei în Europa creștină de la sfârșitul secolului al XIII-lea a redefinit rolul și prevalența scrisului. China folosea hârtia de mai bine de un mileniu, iar mari părți ale lumii musulmane din secolul al IX-lea, dar în regiuni precum Italia, Franța, Germania și Anglia abia ajunsese în Evul Mediu târziu. Făcută nu din lemn, ci din cârpe amestecate cu apă și transformate în pastă, hârtia era și mai ieftină, și mai ușor de produs decât alte materiale pentru scris care se utilizau de obicei, precum pergamentul și velinul (prelucrat din piei de animale) sau papirusul (obținut din tulpina plantei numite papirus).

Proliferarea hârtiei a contribuit la alimentarea unei creșteri a scrierii scrisorilor și a ținerii evidențelor, inclusiv a întocmirii unor documente juridice și ecleziastice, ca, de exemplu, testamente și registre parohiale, precum și registre financiare. La mijlocul secolului al XIV-lea, unii contemporani începeau chiar să elaboreze „cronici de familie" mai personale care semănau cumva cu jurnalele moderne. De asemenea, Moartea Neagră a lovit chiar în momentul în care societatea medievală devenea tot mai alfabetizată – producând forme mai bogate și mai diverse de materiale scrise care consemnau dovezi referitoare la pandemie.

În combinație cu faptul că izvoarele istorice din secolele medievale ulterioare s-au păstrat într-un număr mai mare, acest fenomen înseamnă că, pentru perioada acoperită în cartea de față (1347-1500), este posibil să lărgim considerabil perspectiva investigației noastre, incluzând și membri ai claselor de mijloc și inferioare – de exemplu, negustori și țărani –, și să întrezărim mai mult din rolul jucat de femei. Sigur, cunoștințele noastre despre Moartea Neagră rămân adesea doar fragmentare, iar pentru unele regiuni precum Europa Răsăriteană nu s-au păstrat aproape deloc surse relevante. Când reconstituim pandemia, suntem siliți să cercetăm orice fărâmă de dovadă, de la comentariile mâzgălite în grabă pe marginea paginilor unui manuscris până la poemele elegiace scrise de părinți îndoliați și inscripții de pe morminte. Dar putem măcar să analizăm un eșantion mai reprezentativ al societății[10].

Totuși, ca subiect medieval, Moartea Neagră este și extrem de ieșită din comun, prin măsura în care cunoștințele noastre despre evoluția și natura ei nu depind doar de izvoare scrise în Evul Mediu târziu. Așa cum vom vedea, și săpăturile arheologice efectuate în cimitire din perioada Morții Negre și studiul științific modern al bolii care a cauzat pandemia din secolul al XIV-lea au îmbunătățit semnificativ – și, în unele cazuri, au reconfigurat complet – modul de a înțelege această molimă nimicitoare.

Mai presus de toate, progresele spectaculoase realizate la sfârșitul secolului XX în domeniul geneticii au deschis noi orizonturi de o importanță vitală, făcând în sfârșit posibile decodarea genomului agentului patogen (care a provocat boala) aflat la baza Morții Negre și descoperirea unor urme microscopice a aceleiași semnături genetice în rămășițe umane vechi de 600 de ani ale victimelor pandemiei. De curând, aceste cercetări au demonstrat chiar că apariția Morții Negre a lăsat o amprentă celulară durabilă, influențând alcătuirea genetică a multora dintre noi cei care trăim astăzi. De asemenea, cercetări medicale aflate în desfășurare axate pe patogenul Morții Negre i-au silit pe istorici să reconsidere idei preconcepute despre modul în care boala a secerat populația lumii medievale. Este un

12. În Europa creștină, ororile Morții Negre i-a determinat pe unii să se întoarcă împotriva evreilor din localitate – acuzându-i că ar fi fost cumva responsabili pentru criză și arzându-i adesea de vii după niște procese-spectacol.

13. Pandemia a inspirat și un val de entuziasm în ceea ce privește o mișcare penitențială extremistă – flagelanții – ai cărei membri umblau în procesiune din oraș în oraș, îndeplinind ritualuri în care se biciuiau în speranța de a stăvili înaintarea ucigătoare a ciumei.

14. Medicii medievali nu prea puteau oferi cine știe ce tratament eficient pentru Moartea Neagră. Aici, un doctor îngrijește niște pacienți, fiecare prezentând unul dintre cele mai notorii simptome ale bolii: bubonul.

15. (STÂNGA) Criza a declanșat o renaștere a interesului legat de cultul Sfântului Sebastian.

16. (DREAPTA) În anii care au urmat, și Sfântul Roch a fost venerat ca sfânt al ciumei.

17. Cimitirul londonez creat în perioada Morții Negre în East Smithfield a fost excavat în anii 1980, scoțând la iveală o combinație de locuri de veci individuale și gropi comune.

18. La East Smithfield au fost recuperate rămășițele scheletice a peste 600 de indivizi, fiecare identificat printr-un număr.